

УВОД У ИСТРАЖИВАЊЕ СЛОВЕНСКИХ НАРОДНИХ ЕПСКИХ ПЕСАМА¹

0. Увод

Важне одлике епских песама као саставног дела усмене књижевности словенских народа чине уметничка универзализација историјске реалности и њихова особена форма. Словенске јуначке епске песме представљају дела усмене књижевности и у њима не треба тражити ни за историјском веродостојношћу ни за записима о историјским догађајима. Јуначке народне песме одражавају идеале, уметнички обликоване и усклађене с народним интересовањима и тежњама. У њима је утиснуто народно виђење историјских догађаја. Поред тога, у тим песама присутан је одјек древних времена и у њима примећујемо трагове једног још старијег погледа на свет. У обликовану личност јунака често откривамо карактеристике које потичу још из паганских легенди и древне словенске митологије. Истовремено, у њима постоје и касније придодати елементи, који понекад чине само језгро песме. Оне су се у себи и обављале па је долазило и до мењања појединих делова, што је и разумљиво с обзиром на чињеницу да су оне генерацијама кроз векове живе међу обичним народом. Истраживање словенских јуначких епова захтева увођење унутарњег компаративног приступа. У овом раду процес обликовања херојске личности размотрићемо на примеру лика Краљевина Марка у јужнословенским епским песамама. То је личност коју суоређемо код свих јужнословенских народа.

¹ Рад је први пут објављен под насловом *Sarava minskih epyj i jichih kankyj jenetix*, у: *Rusnitska*, VI (1989): 1–55.

1. Марко као историјска личност и Марко у епском бесмислу

1.1. Марко Краљевић у српскохрватским епским песmama

Марко Краљевић је најпопуларнији али и најkonтroversiraniji јунак српскохрватских народних песama. Историјски гледано, он је владао (1371–1395) једним делом средњевековне Србије, а син је Вукашина Мрљавчевића (1366–1371). Вукашин је био војсковођа у служби српског цара Стефана Душана, али је после Душанове смрти претео престо од његовог сина и наследника Уроша и 1367. године себе прогласио српским царем. Вукашин је на крају завладао заједно с Урошем (1355–1371), последњим краљем из династије Неманића, а том приликом Вукашинов син Марко стиче назив „млади краљ“. Након погибије оца Вукашина у Маричкој бици (1371) код Јездена, Марко је наследно територијално смањену област у Македонији с Прилепом као главним градом, а тако ступио на краљевски престо. Но, Марко на власт долази под изузетно тешким околностима будући да је као турски вазал имао обавезу плаћања пореза, као и војну обавезу. Погинуо је 1395. године, борећи се на страни султана Бајазита против влашког војводе Мирче код Ровина на југозападу Румуније. Иако је много тога још увек непознато у вези с Марковим вазалским статусом, изгледа да је он, стекавши самоуправу, у својој области чарсто владао. Постигао је толику самосталност да је сковао сребрњак са својим ликом и натписом „Ја, у Христа благоверни Краљ, Марко“. Ипак, тешко је поверовати да је Марко био толико самосталан да је могао одбити учешће у боју на Косову (1389) на страни султана. Чудно је, стога, што се његово име ни у историјским списима ни у епским песmama не помиње у вези с Косовском битком, иако се његова територија граничила с Косовом. Рекло би се да је његова историјски положај најбоље исказан у песmama, у којима се појављује као средњина личност у одржавању реда на султановој територији, изложеној нападима разбојника и суседних феудалних господара. Прва забележена легенда о краљу Марку појављује се у *Житију деснобога Сидроана Деларовића* из пера Константина Филозофа, написаном убрзо након деснотове смрти (1427). Константин Филозоф пише да је Марко, упркос поданичком односу према султану, у духовном смислу био независан јунак. Марко је, наводно, уочи битке на Ровинама написао писмо у коме се моли за победу хришћана и поверио га свом пријатељу Константину Дејановићу, који је владао облашћу источно од његове и који је такође био принуђен на послушност султану. Дејановић је, међутим, погинуо исто кад и Марко. Константин Филозоф наводи следеће речи из тог писма: „Ја кажем и молим Господа да буде хришћанима помоћник, а ја нека будем пријатељ мртвима у овом рату.“

Apsolutna blagovaklovnost epskih pesama prema Marku i његова слава ипнеу у складу с Марковом историјском личношћу. Он је епски а не историјски јунак. Као такав, Марко се први пут јавља у једном списку из Сплита упућеном Сенату Млетачке републике. Тамо пише како је неки слепи војник на сплитском улици певao о Краљевићу Марку, у чему су му се придружили и окупљени грађани. Најстарија позната песма о њему, *Марко Краљевић и брoј му Андријаш* (1555), записана је у Далмацији. Као што ћемо касније говорити, најстарије песме о Марку не ипичу у први план његову борбу против Турака.

С Краљевићем Марком повезане су општеепске и интернационалне теме: пријатељство и борба с природним бићима (виллама), бој с „дрним ратницима“ (што је колективна представа о Турцима), женодба и смрт. У песмама је описан као заштитник његовог краља Уроша, а описана су и његова јунаштва као турског вазала, где он као султанов посник помаже господару, који га се чак плаши. Он је заштитник сиротиње и чувар закона. Његови побратими су Милош Обилић, Реља од Пазара и бег Костадин. Непријатељи су му Муса Кесерија, Филип Маџарин, Миса од Костура, Лутвица Богдан, Турци и Арапи.

Према народном веровању Марко је живео преко триста година, а није, наводно, ни умро него спава, да би се једном опет појавио.

Постоје и бројна прова предања о Марку Краљевићу. О његовом рођењу, примљиву небеског дара надљудске снаге и добијању алипантог коња Шараца често се говорило и у прози. Тако је и само предање о Шарцу, његовом омиљеном коњу. Шарац је митски коњ специфичне природе и порекла. Према једном предању, Марко је Шараца добио од виле, због чега овај коњ има моћ да суетитне крилату вилу Равијојлу. Према другом предању, Марко је купио шутаво ждребе проценениши какву снагу крије. Шарац чак говори турски језик, пије вино, пролива сузе и предосећа смрт господара. У његовим одликама јуначког коња садржани су и интернационални мотиви.

1.2. Краљ Марко у бугарским народним епским песмама

Бугарске епске песме настале су у народу за време бугарске феудалне државе и током неколико првих деценија након пада под турску власт. Већина до данас сачуваних песама настала је у периоду од 14. до 15. столећа и у њима се одражавају трагични догађаји у бугарској историји – пад бугарског царства након продора Турака од 1393. до 1396. године и отпор бугарског народа дугогодишњој османској владавини. На развој бугарских народних епских песама утицали су историјски чиниоци, као што су трагична збивања крајем 14. и почетком 15. столећа, дубина патње бугарског народа и интензитет душевних траума, суровост шовоераца итд. Старији песнички слој који

слави podvигe средњевековних јунака потиснуо је новије песме које певају о турској тиранији и херојском отпору, или је пак долазило до стапања старијих песама с новијим, до напаве деформације и трансформације, током чега се постепено образују песнички циклуси о епском јунацима. На тај начин у епским песма јављају се анахронизми које није лако одмах објаснити.

На данас не можемо јасно одговорити на питање због чега је Марко постао средишња херојска личност не само српскохрватских него и бугарских народних епова.

У бугарским песмама Марко се обично јавља као краљ (у српскохрватским песмама увек као краљевић), дакле као обласни господар, што је готово једина подударност са стварном историјском личношћу. Народни песници придодавали су Марку потпуно нове особине, а кад год и разноврсне елементе преузете из нехришћанских легенди. Епски Марко представља слику и прилику херојског идеала насталу из неутаживе народне жељи за слободом.

Кад је реч о Марковом пореклу, у бугарској епници постоји неколико следећих варијанти:

(а) Најстарији је син краља Вукашина и Ефросине (у неким песмама и Ангелине), млађе сестре војводе Момчила. У српскохрватским народним песмама његова мајка помиње се под именом Јевросине. У сваком случају, ово име је уобичајено за млађе сестре епских јунака. Историјски гледано, Маркова мајка звала се Јелена. У епској песми, Марков ујак је јунак, но и то је уобичајено у еповима. То би значило да је Марко јунаштво наследио од ујака. До прилике за брак између краља Вукашина и Момчилове сестре Јевросине дошло је због издаје Момчилове неверне жене. У песми *Краљ Вукашин убија жену Момчилову* (БНТ, т. 1), жена војводе Момчила, којој се удварао краљ Вукашин, спавала је крила коњу Јабучицу и натала мужевљеву сабљу краљу, да је не може извући из корница, како би таме омогућила Вукашину да убије његов мужа. Вукашин позива војводу у лов у намери да га тамо убије. Сазнавши да је Вукашинова ловња заправо он сам и да га је жена издала, Момчило покушава да се склони у свој дворца, али катија беше закључана. Он се обраћа за помоћ својој млађој сестри Ангелини, но она није могла никуда јер јој снаја Видосава на превару беше извала косу. Ангелини, међутим, успева да се извуче тако што је тријемом тела изчупала своју косу и она брату спушта низ задњи дугачак комад платна. Ухвативши се за њега, Момчило се своро већ беше поско горе кад притрча Видосава и пресече платно. Војвода пада и Вукашин наербе на њега. Момчило није могло извући сабљу из корница. На крају саветује Вукашину да убије неверну жену и да се ожени његовом сестром. Иста таква песма (*Живото краља Вукашина*, Караџић, т. 2, бр. 24) постоји и у српској епници. Ова песма, настала након што је Марко већ постао

omiljeni epski junak, niје u skladu s istorijskim чињеницама и служи објашњавању његовог порекла.

(б) Марко је син Варадара, тј. син бога воде и детињство је провео у песку на обали те реке.

(в) Марко је рођен из љубави краља Вукашина и царе. Исто предане постоји и у српскохрватским епским песмама.

(г) Марко је знајез син и царења са способношћу претварања. И у српским песма је описан као знајез син.

(д) Марко је син сељака, али је обдарен природним моћима јер га је дејила цара. Због тога се братио са царом. Истоветно народно предане постоји и у српскохрватској епци.

1.3. Разлике у предстама о Марку јунаку у српскохрватским и бугарским епским песмама

У српским епским песмама Краљевин Марко је српски јунак, док је у бугарским Краљ Марко бугарски јунак. Као што смо већ рекли, Марко је, историјски, феудални обласни господар са седиштем у Прелепу. У бугарској националној свести Македонија је део територије бугарског царства, а Марко је Бугарин. Пајенје Халиларски (1722–1773), први бугарски историчар пре модерног доба, у својој *Словеснобугарској историји* (1762) тврди да су и краљ Вукашин и Марко били Бугари. И бугарски научници су се приклонили овој теорији, тако да Марко, по њима, није говорио српским већ бугарским језиком.²

Уколико поредимо српскохрватског Марка с бугарским, видећемо да међу њима постоје огромне сличности, али и озбиљне разлике.

Како су патње бугарског народа под турском влашћу трајале дуже него код других балканских народа, они нису певали о Марку као о верном султановом вазалу. У српскохрватској епци Краљевин Марко је, и поред свог јунаштва, верни султанов вазал покорао господарској вољи, што не налазимо у бугарској епци. У бугарским еповима Марко је на страни истине и правде, увек спреман да устане у одбрану повољених и прогоњених, да ослободи поробљене и да заштити православно од муслиманског тлочења. Ако упоредимо српску (*Марко Краљевин и Муса Кисовин*) [Карић 1985, II, бр. 66] и бугарску варијанту исте песме (*Краљевин Марко и Муса Кисовин*), видимо да је у бугарској Марко у служби бугарског цара Шишмана, док је у српској султанов вазал. Турски елементи у српским песмама о Марку далеко су јаче изражени. Поред тога, може се рећи да у српским епским песмама Марко поседује многе особине феудалног господара и да није толико изражен његов народни карактер као што је то у бугарском песничству.

² Арнаутов, М., *Опери во бугарским фолклор*, Софија, 1934, стр. 296–298.

У наставку ћемо на примеру неколико одабраних песама из циклуса о Краљевљу Марку размотрити процес настанка слике о Марку као јунаку који, будући персонафикација народне снаге, одговара националној жељи за ослобођењем.

2. *Братоубиство*: Краљевљ Марко и брат њу Андријаш

Краљевљ Марко као главни јунак јавља се по први пут у песми *Краљевљ Марко и брат њу Андријаш*, из песничке збирке *Рибоме и рибарско братошароме* (Венеција, 1558, стр. 13–16) Петра Хекторовића (1487–1572), далматинског песника с Хвара. Хекторовић је песму преузео од двојнице хварских рибара, Паскоја Дебеле и Николе Зета. Текст је забележен италијанским и говором чувачког наречја, дијалекатском варијантом каква се користила на острву Хвару у 16. столећу. Песма је написана у дугој песничкој форми и стиху петнаестерцу, односно шеснаестерцу, тј. бугаритници, која се користила дуж јадранске обале и која се разликује од популарније ‘тусларске песме’ (песмо певале уз пратњу тусала), написане у десетерцу.¹ Од 18. столећа бугаритница се више није користила.

Чини се да је прва песма о Марку Краљевљу забележена на јадранској обали средином 16. столећа омогућана нам претпоставку да су те песме настале још раније, а то у средњим и јужним српским крајевима у близини области којом је Марко владао.

Песма *Краљевљ Марко и брат њу Андријаш* развија интернационалну тему братоубиства приликом расподеле ратног плена.

У овој песми догађаји се уводе и низу посредством словенске антитезе, сложеног поступка слојевитог приказивања догађаја на више нивоа.

Први слој карактеристичне осећајност и певач ту песа о сиромашу изазивајући тако саосећање.

¹ Сматра се да назив *бугаритница* потиче од глагола *бугарићи* који се у Далмацији користи у значењу ‘певати тужну песму’. Постоје, међутим, и другачија етимолошка тумачења порекла ове речи. Према једној од њих (Даничић 1864), име потиче од италијанског глагола *ballare* (‘јадиковати’), док према другој (Петровској 1925) тај назив долази од израза *roscia latina* (‘народна поезија’), на супрот овоме што се назива *roscia latina*. Богинић сматра да име потиче од музичког инструмента бугарица (врста мандолине), уз чију пратњу су се ове песме певале. У Далмацији се бугаритница првобитно користила у народној лирци, да би тек касније била употребљена и у јуначкој епци.

Dva mi sta siromaha dugo vrime drugovala,
lipo ti sta drugovala i lipo se drugovala,
lipo plinke dilila i lipo se razdiljala,
i razdiliv se, opet sazivala.

Реч *siromah* указује на онога кога су судбина и неманивин догађаји начинили 'убогим'.

Други слој песме казује о историјском догађајима, тј. прелазу се на праведније о владавинашким походима хајдука против Турака и расподела племена.

Već mi nigda zarobiše tri junačke dobre konje dva siromaha
tere sta dva konjica mnogo lipo razdilila.
O trećega ne moguše junaci se pogoditi,
negli on se razgrjivala i mnogo se sazivala.

На трећем нивоу поравне се политична тема, а личности двојице ликова разоткривају се прокретом у већ познатим чашеницама, поступком словенске антистеле.

Ono to mi se bihu, družino, dva siromaha,
da jedno mi biše vitez Marko Krajevica,
vitez Marko Krajevica i brajen mu Andrejaha, mladi viteri.
Taj si Marko potriše svitlu sablju pozlačenu
i udari Andrejaha brajema u srdašce.
On mi ranjen prišnu za njegova desnu ruku,
tere knezu Marku po tihora besijaše:
Jeda mi te mogu, mili brate, umoliti,
nemoj to mi vaditi sabljice iz srdašca, mili brajeme,
dogle ti ne naručam do dva i do tri beside.
Kada dojdeš, kneže Marko, k našej majci junačkoj,
nemoj to joj, ja te molim, kriva dila učiniti,
i moj dil ćeš podati, kneže Marko, našej majci,
zašto si ga nigdar voče od mene ne dočeka.
Ako li te bude mila majka uprašati, viteru Marko:
Što mi ti je, sinko, sabljica ova karvava?
nemoj to joj, mili brate, ove istinu kazovati
ni naju majku nikako zlovoljiti,
da reci to ovaiko našej majci junačkoj:
Sasrite me, mila majko, jedan tibi jelenčac,
koji mi se ne hti s drumka ukloniti, junačka majko,
ni on meni, mila majko, ni ja njemu.
I taj staveli potargoh svoju sablju junačku
i udarih tihoga jelenka u srdašce,

i kad ja pogledah onoga tihoga jeljenka,
 gdi se biše na dramku s dušicom razdiliti,
 vide mi ga mila biše kako mojega brajema,
 tihoga jeljenka,
 i da bi mi na povrate, ne bih ti ga zagabio.
 I kad te jošće bude naju majka uprašati:
 Da gdi ti je, kneže Marko, tvoj brajen Andrijaša?
 ne reci mi našoj majci istine po mišene;
 ostao je, reci, junak, mila majko, u tujoj zemlji,
 iz koje se ne može od milin'ja odiliti, Andrijaša;
 onde mi je objubio jednu gizdavu devojku.
 O odkle je junak taj devojku objubio,
 nikad veće nije pošal sa mnozme vojevati,
 i sa mnozme nije veće plinka razdilio.
 Ona t' mu je dala mnoga bil'ja nepoznana
 i onoga vinca junaku od zabitja,
 gizdava devojka.
 Li uskori mu se hoćeš, mila majko, nadijati.
 A kad te napada gusari u carnoj gori,
 nemoj to se prid njimi, mili brate, pripadnuti,
 da te glasa peklikri brajema Andrijaša.
 Bud da ćeš me zamaz, brate, pri potrebi klikovati,
 kad mi te začuju moje ime klikajući
 kleti gusari,
 taj čas će se od tebe junaci razbignuti,
 kako su se vaskrat, brajeme, razbigovali
 kada su te začuši moje ime klikovati;
 a neka da ti vidi tvoja ljubima družina,
 koji me si troga brata bez krivine zagabio!

Najveћи deo ove balade, dakle, dugачak je monolog Markovog brata Andrijaša. Kraljević Andrijaš, s zlatnom bratovljevom sabljom u grudima i sručen sa smrću, još uvek u stanju nesposobne svesti, u tišini katuje mislenicu alegorijsku pesmu o „dizome jeljenku“ i „dinu zaborava“. Refren „dva sironaha“ vetuje se za refren „kleti gusari“ i odjekuje u svakom retku pesme, sve do bolnog upozorenja starijem bratu o surovosti hajdučkog života prepućnog bitaka. „Kad mi te začuju moje ime klikujućih, kleti gusari, taj čas će se od tebe junaci razbignuti“, kaže mlađi brat na smrti. Andrijaš u pesmi duhom i slavom nadmašuje Marka, pokušujući volju da i nakon smrti štiti brata, dok Marku ne preostaje drugo nego da nastavi život „sironaha“ (tj. nesrećanika).

Bratovubica i pozajnik Marko Kraljević u ovoj pesmi tek je sporodin lik.

На почетку pesme два sirota brata predstavljena su kao razbojници odmetnuti od zakona, ali im je retorickim presokretom karakteristickim za slovenske epske pesme dat viši društveni položaj i im saznaјemo da je reč o kraljevićima Marku i Andriјашu. Važnu ulogu u pesmi ima motiv sukoba oko dobrog konja. Konj sposoban da u trku na sebi nosi teško naoružanog viteza bio je simbol moći feudalnih gospodara i odanosti vladaru. Prema 48. paragrafu Dušanovog zakonnika (sredina 14. veka), „u slučaju smrti vladara, njegov konj i oružje imaju biti vraćeni царu“. U epskim pesmama konj uvek ide uz јунака. Marko i Andriјаш, dakle, poseduju odlične feudalnih gospodara, dok, с друге strane, imaju izražen karakter hajduka iz 16. stoleća, koji u vreme turske vlasti odlaze i žive od podele plena unutar porodice.

Smatra se da alegorija o „tikom јелену“ predstavља ostatke drevnih balkanskih легенди o poštivanju јелена kao свете животиње koja je primenjena kao жrtva tokom обреда за добру жетву. Savršenstvom спољашње и унутрашње структуре, усклађеношћу стилског поступка, спајањем интернационалне теме и историјских личности, pesma *Kraljević Marko и браћу му Andriјашу* једно је од најбогатијих ostvareња српскохрватског epskog pesništva 16. veka.

Zna se da je Marko zaveta imao mlađeg brata Andriјаш (Andriјаш, Andrej) и Andriјаш su varijante овог imena). U istoriографском материјалу с почетка 15. stoleća помиње се да је Andriјаш zapravo nadimak Marka. U makedonskim narodnim pesmama име Markovog brata најчешће гласи Маринко, dok je име Andriјаш ретко.

U српскохрватској епизи јавља се неколико varijanti pesme o Markovoj potrazi за братом. Najvažni brata, Marko га спасава из турског заробљеништва.

Među pesmama o Andriјиној smrti ima и једна koja je забележена u Рису, u Бованоторском zalivu. U тој pesmi Marko и Andriјаш такмиче се u tome ko ће дуже издржати без хране. Marko је победио одолевши глади и жеђи, а Andriјаш, не mogавши се одупрети жеђи, оде u крчму u kojoj га убијају Турци, а Marko га потом осветљује.

3. Епски кањчићес: Марко Краљевић и Муса Кесерија

Пошто се ова тема, као што смо већ казали, појављује како u српскохрватским тако и u бугарским epskim pesmama, компаративном анализом можемо утврдити карактеристике и једних и других.

3.1. Марко Краљевић и Муса Кесеџија у српскохрватској епској песми

Песма *Марко Краљевић и Муса Кесеџија* (Караџић 1985, II), коју је у пролеће 1815. године Вук Караџић у Сремским Карловцима чуо од трговачког гуслара Тешана Подруговића из Гаџка, једна је од најбољих међу песмама о Марковим биткама.

Ток песме је следећи:

Иако је девет година провео у служби код султана у Цариграду, Арбанас Муса Кесеџија не доби очекивану награду, па се лутит врати у приморје где затвараше пристаништа и друмове (трговачке путеве којима се возило благо у Истанбул), а крај мора подиже кулу, начини гвоздене ченгеле па редом стаде вешати султанове поданике. Султан на њега посла Вуприлић-вешара и три хаљаве војника, но Муса их све поби, осим вешара кога веза за трбух коњу и посла га назад султани.

И многи други јунаци су полагали на Мусу, али се наједан није вратио жива. Нашавши се у грчкој неправди, султан, по вешаровом савету, одлучи да на одметника пошаље Марка који је три године лежао у тамници. Након четворомесечног опоравка, Марко стигну суву дреновињу од девет година, дрво пуче на два-три дела а из њега капуше две капи воде. Видевши да је повратио снагу, Марко се упути у приморје.

Ковачу Новаку даде тридесет дуката да му искоје сабљу. И начини му Новак добру сабљу. Но, кад сазнаде да је за Мусу искојао још оштрију, наљути се и одсече ковачу десну руку до рамена. Онда му даде сто дуката да „се храни за живота свога“, јер више није могао ковати сабље, па оде у приморје.

Једног раног јутра, Марко наиђе на Мусу у Качаничкој клисури (Качаник је клисура на граници Косова и Македоније, позната по честим плач-кашким нападима на трговачке караване у турско време) и ту отпоче бој. Бацише њих двојица копља, укретише сабље, размахнуше топузе, а кад им се оружје поломи, дохватише на ледни један другог. Дође већ и подзе, а борба никако да се оконча, кад Муса након обора на траву Марка, који из свега гласа стаде дозивати у помоћ њалу. А њала га упита из облака: „Те су тебе гује из потаје?“ (Тиме га подсети на скривено оружје). Муса погледа горе да види одакле се то чује њалин глас, а Марко излуче скривени нож и распори Мусу „од учкура до бијела глас“.

А у Муси бејаху три пара ребара, а под њима три срца. Једно већ беше стало, друго се „развијало“ а на трећем је спавала лута гуја. Кад се пробудила, Муса мртав поче свакати по ледни. А њалија ће Марку: „Мили бога, Краљевићу Марко, је се нисам пробудила била док је Муса у животу био, од тебе би треста јада било.“ Видевши ово, Марко залпака, говорећи: „Јао мене

do boga miloga, đe pogubih od sebe boljega." Odsече onda Musu glavu, ubiše je Šarpu u ljubavcu i vrati se kao pobednik u Stambol. Kad je bacio glavu pred sultana, ovaj prvo odskочи od straha, a onda Marpu dađe tri tovara blaga. Ovaј se onda vrati u Prilep, a Musa mrtav ostađe na Kamaniku.

Musa Kescerija, nadludске snage i sa svoја три срца, представља апстраховани символ бројних султанових непријатеља и оних који су тежили одајању. Претпоставља се да су две историјске личности послужиле као Musu прототип. Први је Musa, најмлађи син султана Бајазита (почетак 15. века), који се са старијим братом Мехмедом борио око царског престола. У бици с оним Musom (1413) учествовало је и српско племство, између осталих и Стефан Лазаревић и Турал Бранковић. Име Kescerija (или Kescerija) потиче од турске речи *kesici* ('овај који семе') и у песми се користи у значењу 'рабојини', 'пљачкаш'. Други је Musa Арбанас, тј. Момеје Арбанит Musaka, албански национални херој и војсковођа у Скендербеговој служби. У једном тренутку нашао се на султановој страни, али како се није могао борити против својих, покорио се и вратио се Скендербегу. У једној бици пао је у турско заробљеништво. По султановом наређењу погубљен је 1464. године тако што је био одран.

Што се тиче Туралит-везира коме је наређено да погуби Musu, можемо претпоставити да је модел овоме лику могао бити неки од неколицине везира из албанске породице Туралита из 17. и 18. столећа. У сваком случају, овде се појављује само као један од ликова у песми.

Марко овде добија задатак да погуби одметника Musu, након што је пуних три године провео у тамници. Не постоји забележена историјска чињеница о томе тамновању, али је избављање јунака из затвора и његово прискакање у помоћ отаџбини у неколко карактеристичан епски мотив.

3.2. Марко Краљевић и Musa Kescerija као бугарска епска песма

Иако има неколико варијанти бугарских народних песама на тему боја између Марка Краљевића и Musе Kescerije, свима њима заједнички је мотив убијања скривеном оружјем противника јачег од себе, са три или девет срца, по савету вале (Самовила). Ово се мотивски у основи подудара са српском народном поезијом.

Овде бих желео да говорим о верзији у којој се Musa Kescerija јавља као отаџбар краљеве вјери. То је песма Краљевић Марко и Musa Kescerija (БНТ, т. 1, с. 236–242).

У једној крочи у Софији, Марко пије вино а служи га крочиарица Ангелина. Марко се спрема за бој с Musom. Моли Ангелину да пода вина и пше-

нице белце његовом коњу Шарцу. Марко обећава Ангелини да ће јој, ако победи Мусу, кушати пет стотина ограда и хиљаду златних претенова. Нахрамивши и напојивши Шарца, Ангелина му ставља златни ђем и девет колана. Марко припасује дугу сабљу, на плећа баца огртач од крме тридесет медведа а на главу ставља капу од коже двадесет вукова. Ангелина му за пут спрема вино и кажује му да га да онима који ће му бити деверови на венчању. Марко јој оставља пуно капу дуката и одлази из Софије.

Прешавши преко широког поља и стигавши до једне мрачне шуме, Марко сусреће младог Латина (тј. католика) који му каже: „Ти се, Марко, у Софији опијаш, а не знаш ли да те зове цар да погубиш Мусу!“ Марко му даде да попије вина и упита га да му буде побратим, ако хоће, јер баш иде на венчање с царском кћери. Младић пристаде и пође с Марком.

Крај букара, затим, сусрете младог јунака по имену Михалчо. И овај каза Марку: „Док ти у крчми пијеш и веселиш се, губиш руку крчмарима и вараш девојке из Софије, цар те зове да погубиш Мусу.“ Марко и њега напоји вином, и упита га да ли би му био побратим и девер на венчању с принцезом. Михалчо пристаде и пође с њим.

Затим на језеру срете Арапина који се купао и стаде га ружкити, говорећи: „Купај се водом хоћеш, ал' ту воду не опра. Иди боље да ти је одеру.“ И Арапин, као и она двојица, поручи Марку да га цар зове себи. А овај и њему даде вина, обративши се с њиме и затражи му да му буде сведок на свадби. И црн Арапин пристаде и пође с Марком.

Ускоро дође до једног зеленог пањавца. Погледа, кад тамо у земљу пободена ратна застава и за њу везан јунаков коњ. На трави лежаше један кршни делија, а поред њега девојка која га служеше вином и печеним овијезким месом. Марку му из свега гласа викну: „О, Муса, послушај ме добро! Доведох ти три јунака, двојицу да ми деверови буду, и овог црног као старог свата. Даћеш ми за жену ту девојку, да је водим Пралесу граду, да ми буде краљица и послужи ми стару мајку.“ Муса скочи, узјаха коња и овако му викну: „Делер, онда, Краљевићу Марко, одмери снагу са мном, па нека буде онога који победи!“

Тукал су се три дана и три ноћи, словише им се мачеви, коњани и челични коњани. Рече тада Муса Кесерија: „Хоћемо ли, Марко, мало предахнути? Да узмемо друге сабље, од два твоја верна побратима и твог црног старог свата!“

Кад се Марко окрену, она тројица већ бежу побегла. Одлучише онда да се боре голим рукама, и тукоше се опет три дана и три ноћи, али не најјачише један другог. Како га Марко дохвати, тако му откиде месо, а кад Муса зграби њега, све му кошта сломи. Не могавши се више држати на ногама, Марко паде у зелену траву. Поинка гласно допиајући у томој валу (валу Синодну). Вила долети на облаку, савје на ледину и тихо каза Марку: „Побратиме, Кра-

левнићu Марко, ne предаvaj se, no levcicom drzki Mjuse, a desnicu pruži k meni, na mi uzmi ovaj oštrij nož, jer on seče i lude i zmajeje.“ Mariko je poslujša i tako raspri Mjuse. A ovaj mu reče: „Dezer, sada, Kraljevniću Mariko, dobro vidi šta mi je u grudima!“

A kad pogleda, vide tako tri srca. Jedno беше већ стало. Друго све pokriva pena. A za treće se није знало да ли је живо или не.

Mariko ustade, posadi devojku na konja i uputi se u Sofiju. Usput stignu i tri svoja pobratima. U prolazu im odseče ruke, iskota очи i овако довикну: „Oj, tri moja pobratima, poručite овако Šišmanju царu: Mariko izbavi krasnu devu i vodi je Prilepu граду да му буде kraljica!“

Ode онда u Sofiju, каже тамо Ангелину и овако је замоли: „Иди цару, принеми му од Марка поздраве и узми га да ми подa приништу за жену.“ Она уради како јој је тражио, а цар јој каже: „Kjer ми драгу отеше и одведоше. Оте ми је Муса Кесерија и сад седи тамо на ледина, а ова му вино точи. Од тад прође три недеље дана. Мољак Марка да ми је поврати, ја га мољак али узалуду. Jer је Муса јунак међ јунацима“. A Ангелина ће њему: „Неће бити тако, цару Šišmane, ако не са Марком, он погуби Mjuse.“ Чувши то, цар полете u итали, оседла брзог коња на појурн да дочека Марка. Пољуби га међу црне очи и даде му Величку за жену.

У овој песми јавља се цар Šišman, а Mariko је великица од Prilepa у служби бугарскога цара. Снатра се да је овај цар Šišman заправо Јован Šišman (1365–1393), бугарски цар из последњег периода средњовековне бугарске државе. Он, међутим, није владао из Sofije него из Трнова. У овој песми Sofija је већ постала епископ градом.

Mjuse се појављује као отмицар девојке, што је неубичајено с обзиром на то да се у словенским еписким песмама у тој улози обично јавља змај. Тек у другом делу песме сазнајемо да је отета девојка ћерка цара Šišmana.

Најве, додуше, јасна улога тројнице Маркових младих пратилаца, његових побратима. Он им се обратио с молбом да му буду сведоци на венчању. Прин Аралаш је у улози старог свата, док су престола двојица „дезерова“ (невестини пратиоци, у улози млађег брата). Mariko беше каже Mjuse да жели његову посестрину за жену. Та тројница заправо су сведоци боја, будући да се у словенској епизи борба често пореди са свадбом. Mariko одсеца руке и вади очи неверним побратимима који су напустили бојно поље (тј. свадбено весеље).

Концепт побратима и посестрине веома је важан у словенским еписким песмама. На српскохрватском језику каже се *добратим*, на бугарском *добратим*, док се на руском ита реч итговара као *побратим*. Реч *посестрима* на српскохрватском итговара се као *посестрима*, на бугарском *посестрима*,

док se на руском језику ова врста односа на зива *братство*. Кад се епски јунак суеретне с каквом девојком, он тада склапа завет с побратимом, ако су мушкарци у питању, или с посестримом, ако је реч о женској особи.

У српскохрватској епници тај завет склапа се најчешће употребом устаљених израза као што су: „Да си ми по богу брат!“ или „Братимом те богом и Светим Јованом“. Реч је о фиктивном сродству, сведоци чијег склапања су Бог и Свети Јован (Јован Крститељ), због чега „браћа по богу“ морају слушати један другог и бити узјамно одани.

Иако Марко у овој бугарској песми тројицу младића ослоншава речима „мили побратиме“ и позива их на свадбу код цара, они се ни изблиза не уклапају у концепт побратима, него су, напротив, сличнија непријатељима. Ово се нарочито односи на лик „дрвог Арапина“ (у овој песми „дрво харитче“, „Нерен Арапин“), што је у песмама 14 и 15. столећа био заједнички назив за Турке и персонификација моћи Османлија, непријатеља Јужних Словена. И млади Латин кога Марко првог среће („мојче Латиниче“, „млада Латиниче“) подсећа на једног од Маркових моћних непријатеља по имену Гино Латиник („Гине от Латина“). Латин Гино, који се јавља у песми *Марко и Гино Разбојник* (БНТ, т. 1, с. 393–403), оличава католичанство супротстављено правослаљу, тј. западну витешку војску, Маркове дворе у Прилепу, док је он био у лову, напао је и покорао са својом дружином разбојник Гино, који му је при том убио и стару мајку, а жену и служавицад одвео у робље. Марко је тада овако завапио Богу:

Зашо гунџан проклети латинци,
та ни галат христовската вера
да се фалат, че христовне губат!

Прерушен у православног монаха, Марко је дошао до непријатеља и осветио му се. Није јасно одакле потиче млади војвода Михаљчо, кога Марко следећег суеретне, по имену подсећа на Марковог непријатеља, латинског краља Михајла, или пак храброг влашког краља Михајла. Могли бисмо, дакле, сматрати да присуство те тројице сведока боја с Мусом Кесеџијом представља ипак нешто смисаљеног хумора.

Јасно је да су праве Маркове посестриме у овој песми заправо крчмарница Ангелина и вилд Саводина.

3.3. Муса Кесеџија и Славуј Разбојник

Код Мусе Кесеџије који се јавља у јужнословенској епници („разбојник Муса“) уочавамо неколико сличности са Славујем Разбојником из руских народних прича о Иљу Муромцу (*Илья Муромец и Соловей-разбойник*

[Гальфердинг, бр. 74]). И Муса и Славуј су разбојници („кессерије“, „разбойнике“), но у њиховом разбојничком има нечег антидржавног и антинародног. Муса се супротставља власти турског султана, а Славуј крајевском кнезу и државном поретку, но тај отпор није националног карактера, већ представља обично ремећење мирног живота. И Муса и Славуј на крају се насилан начин затварају трговачке путеве и прекидају нормалну комуникацију између удаљенијих области и централног дела земље.

Наје познато порекло Славуја, као ни постојање евентуалног историјског прототипа, док о Муси, као што смо рекли, постоје бројни подаци. Муса, тиме што напушта султанов двор, представља типичан одраз феудалног господара који не признаје централну власт и тежи осамостаљивању.

Оба разбојника, и Славуј и Муса, носници су епске, наддуудске епике. Славуј је чудовишна птица чије гнездо леузима крошње трију дубова (може и 7, 12, односно 40 дубова) и која убија луде птичјим циркутом, змијским сиктањем и зверњом риком.

Муса има три срца као и Ерл из треће књиге Вергилијеве *Енеиде*. Истога се чудовишност на крају обелодањује, а он не успева да испуни своју сважу.

Насупрот Муси, у Славују је садржана представа о још старијем епском чудовишту. Он је описан као пола човек и пола птица. Живи у густој шуми између Чернигова и Кијева („Брянске леса“). Туда протиче река Смородина. Чернигов, град на реци Десни, до татарске инвазије био је други град Кијевске кнежевине, 140 км удаљен од самог Кијева. У народним причама постоји неколико варијанти назива Славујеве шуме („Брянске“, „Брянские“ и др.), но реч је вероватно о ишмиљеном, епском топониму, који се понекад повезује с местом Брни у некадашњој Черниговој губернији, као и местом Брник у Волинској области, затим реком Брни, притоком реке Житдере, те с именима пољских река *Bruni*, *Bvni* и *Brunica*. Иако теорија која указује на етимолошку повезаност с речју дуброва (бул. *добръ*) није вероватна, Славујева шума у усменој традицији асоцира на густу, неприступачну прашуму. Славуј је, дакле, господар шуме забрањене за луде.

Устаљени израз, да ту не пролазе ни птице ни луци, којим се описује затворено место, јавља се како у руским народним причама тако и у јужно-словенским епским песмама.⁴

Там ни коницей никто ведь не прозакивал
Да ѝ пехотой никто ведь не прозакивал
Да ѝ ни птица, черной ворон, не пролетывал,
Там ни пестрой зверь не просмекивал.

⁴ Смирнов, Ю. И., *Словенские эпические сказания*, Москва, 1974, стр. 67–68.

У једној бугарској варијанти песме *Краљеваћ Марко и Муса Кисерија* Муса овако каже Марку:

Не чуваш ли, Марко, не видиш ли Марко,
Че не пуцаш по мосто поле
Птице да профрљаш, не чешке да мине.

Славуј је, такође, сплавар на реци Смородина, која је етека река. У руској усменој књижевности то је река непријатног мириса („смрадная река“), пуца кључалог црног катрана, која чини границу између овога и онога света. У бајци, чувар прелаз је огромна змија.

Как засвищет Солове й по-соловьиному,
Закричат, собака, й по-псариному,
Зашинит, прожлятой, по-мшанному –
Так все травушки-муравы улетаются,
Все пазорены цветочки осыпаются,
А что есть людей вблани, так все мертвы лежат!

Као што видимо, лик Славуја обликован је на далеко архаичнији начин од лика Иље Муромца, и обилује митском симболиком.

Према Трофиму Рубињану, врсном казивачу руских бајки (Тильфердинг, бр. 74), Иља напушта родно село Муром и одлази у Кијев, у службу код кнеза Владимира, а на пола пута наплати на град Чернигов. Становници му отварају градска врата и моле га да буде војни командант у граду, но он то одбија и пита их за најрађи пут до Кијева. Они му тад кажују како је Славуј Разбојник затворио пут за Кијев. Не обавирући се на то, Иља наставља даље. На Славујев оштри крик, биле поче да вене, цаће се стаде распати, шума се залула а јунаков крв се спотакну. Иља из све снаге зам свој моћни лук и прострели Славуја кроз десно око. Привеза га онда за десну улевитију и заробљеног га повеле у Кијев. Три Славујева зета нападају Иљу у пољу, али Славуј их одараћа и наређује им да Иљу угосте у свом гнезду. Иља га, међутим, није послушао и наставља пут ка Кијеву. У граду одлази на двор да поздравн кнеза. Кад га је кнез ушптао одакле је, Иља му је испричао како је од Чернигова стигао прецицом. Но, кнез Владимир му није поверовао. Као доказ, Иља зводи Славуја и наређује му да испусти крик, али шапругнутим гласом. Славуј затражи да пре тога попије вина. Испивши вино, Славуј се огласи на уобичајени начин и од тога одлете крв с палате, стакла попуцаше а сав прирутни повадаше мртви. Кнез Владимир је избегао смрт тако што се умотао у свој капут од јазавчевог крпа. Иља онда одведе Славуја у поље и тамо му одрубн главу. Овај је био Иљин први јуначки подвиг.

Фантастичне епске песме у којима се јунак бори против чудовишта (типично је убијање аждаје) припадају најстаријој развојној фази словенске епике. Јужнословенска песма *Краљевих Марко и Муса Кесеција* и руска билина *Ила Муромец и Славуј Разбојник* заједничком темом убијања чудовишта привлачују нам се у различитости својих одлика у процесу развоја од фантастичне ка релативно историјској епизи. Иако је фантастично-историјска тематика чешћа у јужнословенској него у руској епизи, прича о Ила Муромцу и Славују одликује се израженијом архаичношћу своје фантастично-историјске теме. У овој песми, ипак неких малобројних варијанти, не појављују се непосредно Татари као непријатеља „свете Русије“, већ је то Славуј, унутрашњи непријатељ. Могућа су различита тумачења кад је образовање Славујевог лика у питању. Славуј зован у гисду, дубоко у шуми, и брзо се развијао кака попут птице. Жива у великој породици са својим бројним кћерима и зетовима. Он поседује одлике племенског старешине. Неки, попут Рибакова, сматрају да Славујево заробљивање и итвочење пред кнеза Владимира заправо означава рушење племенског друштва. Највише је прихваћено Пропоово мишљење према коме је Славуј уметнички израз свих оних снага које су настојале да разбију Кијевску Русију тако што ће одвојити Кијев, а остатак земље устипити и довести у безглаву ситуацију.

Оваква тумачења, међутим, не могу се применити и у случају Муса Кесеције из јужнословенских епских песама због другачијих друштвеноисторијских услова. У Мусу налазимо тек трагове мита, које прелазнајемо у чудовишности његова три срца и љајском карактеру отмица девојке.

Јужнословенским песамама о Марку Краљевићу и Муси Кесецији претходи архајска словенска билина о Ила Муромцу и Славују Разбојнику. Може се претпоставити да је лику непријатеља с конкретним историјским и друштвеним одликама у словенским песамама, какав је Муса Кесеција, претходила представа о чудовишном противнику као што је Славуј, полум човек и полуптица.¹

4. *Враћате отишће лубе: Марко Краљевић и Муса од Косцијуре*

4.1. Српскохрватска епска песма *Краљевих Марко и Муса од Косцијуре*

Од песама с овом темом, сачувана је једна у форми бугарштине и две у десетерцу, а најбоља међу њима, *Краљевих Марко и Муса од Косцијуре* (Вук

¹ Путников, Б. Н., *Русский и южнославянский героический эпос*, Москва, 1971, стр. 62–70.

II, бр. 62), потиче од непознатог приповедача из 19. столећа и уврштена је у Вукову збирку народних песама. Песма има следећи сликејни ток:

Једне вечери, док је вечероа с мајком, Марку стигоше три писма. Једно беше из Стамбола, од султана Бајазита („дар Појазет“), друго од будимскога краља, а треће од Сибинјанин Јанка. Из Стамбола му беше стигао позив на коју у арабијске земље. Из Будима га шаку на свадбу. У трећем га Сибинјанин Јанко позваше на крштење синова. Марко се стаде саветовати с мајком о томе који му је позив најпречи. Она му овако одговори:

О мој синко, Краљевнџу Марко!
у свате се иде на веселе,
на кумство се иде по шакоњу,
на војску се иде од невоље:
иди, синко, на царску војску;
и Бог ће нам, синко, опростити,
а Турци нам неће разумјети.

Марко је послушао мајчин савет и решио да пође на војску, а на поласку је упозорава на Мишу из града Коестура, који би могао напасти док Марко нема. Марко на пут полани у пратињу верног слуге Годубана. Треће вечери пута, синка да је нападнут град Прилек.

Кад је стигао у Стамбол, султан поведе огромну војску у Арабију и освоји четрдесет и четири приморска града, али Кара-Оманов не могаше заузети ни после три године. Марко једну за другом доносише главе противничких војсковођа и доби од султана бројне награде. Турски војници му на томе позавидеше и оклеветаше га да он само сече главе већ погинулих како би добио награду. Марко се ту наљути и замоли свог поочима султана да га пусти да прослави своју крону славу, што му овај не могаше одбити.

Марко у шуми далеко од султановог логора ризане шатор, где је три дана испијао вино са пријатељем Алип-агом и тако сличио Светог Георгија, своју крону славу. непријатељ примети да нема страшног јунака на Шарцу и отпоче жестоки напад у коме султан остаде без сто хиљада својих војника. Марко се на султанов захтев врати и ујаха на Шарцу међу непријатељске војнике и стаде их носити лаванском снагом, а последњу непријатељску чету зароби и одведе пред султана. Но, и сам Марко беше рањен седамдесет пута. Султан му даде хиљаду дуката и посла га да се илече, а за сваки случај упути с њим и двојицу верних слугу.

Уместо да позове лекара, Марко стаде шати по крвимама, а кад се шати шва до миле воље, ране му зацелише. Тада му пристигаше жалосна вест. У

napadu na grad Prilep, stara mu majka pogibe pregažem konjima, a vernu ljubicu mu odvedoše.

Od sultana dobi trista janičara, naoružanih ih „krivim kosijernima“ i „laganim motikama“ i preruši ih u vinogradarske nadničare, argate, te ih posla u grad Kostur da тамо пију вино и чекају његов долатак.

Марко, пак, сам оде на Свету гору да се причести и неповеди се што проли многу крв, обуче црну монашку рипу, до појаса везаху дугу црну брду, а на главу стави капу камлаву. Онда потера вољеног коња Шарца и упути се ка граду Костуру. Тамо је Мана пио вино што му га почини Маркова љуба. Мана спаш Шарца и зачуди се, па ушита црнорица одакле му коњ. Овај му каза како беше са султановом војском у Арабији и како тамо погину „Будалина“ Краљевић Марку, те да њему донаде коњ јер је Марка сахранио по реду и обичају. Мана се обрадова Марковој смрти јер се сад могао оженити његовом женом, па затражи од калуђера да их венча. Марко узе књигу и обави обред венчања. После тога отпоче гоуба. Да би се захвалио калуђеру, Мана посла жену да донесе три купе дуката. Јелница оде у ризницу и узе три купе дуката од Марковог блага, а донесе и његову шарјалу сабљу и пружа је калуђеру речима: „На ти и то, црни калуђере, од подушја Краљевићу Марку.“

Марко узе сабљу и стаде је загледати, па овако ушита Ману: „Господару, Мана од Костура, је л' слободно на веселу твоме понрати ситно калуђерски?“ Мана одмах пристаде. Марко лако поскочи, окрену се два-три пута, тако да се шарџа из темела затресе. Онда полетне шарјалу сабљу, ману шоме „десна на лево“, па одсече Мани главу. Повика преко градских зидина а оних триста јаничара упадоше у Манине дворе и покразаше их. Марко оте благо и врати се у Прилеп са својом љубом.

Постоји неколико могућих историјских модела за настанак лика Мине од Костура, као што су турски бег или један великаш из породице Балшића. Град Костур (данас Касторија у Грчкој) налазио се југозападно од Маркове територије. Од 1380. до 1382. године био је под опсадом Маркове војске (али није освојен), па се верује да се овај историјски догађај одразио у епској песми. Постоје и друге варијанте имена Мина: Миња, Минха, Нина и др.

Сматра се да је Свбљашани Јанко мађарски војсковођа Јанко Хуњади (1387–1456), који се истакао у борбама против Турака у 15. столећу. Будући херојска личност у борби против Турака, у епским песмама јавља се као Марков савезник, иако заправо нису били савременици.

Султан Бајазит шаље Марку позив на поход „на Арабеку дугу покрајину“, то стварна историјска позадина каје позната. У питању би могао бити напад Бајазита Другог на македонску област Карамашку, али прави Марко Краљевић био је у служби код Бајазита Првог. У време Бајазита Првог Ото-

манско царство našlo se na udaru Tatara. Mongolska vojska predvođena Tamerdanom u blizini Avkare (nekadašnje Antore) 1402. godine potpuno je potukla tursku vojsku. Pretpostavlja se da je mesto Kara-Okan iz pesme zapravo grad Ankara, ali u vreme bitke kod Avkare pravi Marko Kraljević nije više bio živa.

U ovoj pesmi Mina otima Markovu ženu Jelenu (Jelu), opisanu kao „verna duba“ koja u kaluđeru pretonjaše svoga muža i pruža mu sađbu. Smatra se da je Jelena, žena istorijskog Marka i Berka Radoslava Xlatena koji je vladao severnim delom Grčke, bila rasturkog vladara. Prema zapisima dubrovačkog benediktinca Mavre Orbana (*U Regno Regis Slavie*, 1601), Jelena se udružila sa skadarskim gospodarom Balšom Balšićem i preдала mu 1380. godine grad Kostur. Marko uz pomoć turske vojske napada grad, ali ne uspeva da ga zauzme. Tame gubi i grad i ženu, no Balša Jelenu ubrzo proturuje zbog neverstva, da bi je Marko, navodno, opet primio natrag.

Ova istorijska činjenica (koja je, doskole, ipak legenda) odražava se i u nekim bugarskim i makedonskim narodnim pesmama u kojima se Markova žena opisuje kao „neverna“. Ona se u bugarskoj epici često pominje pod imenom Angelina.

4.2. Bugarska epika pesma *Marko i Gino Lajševac*

U bugarskim pesmama Mina od Kostura često se pominje kao „Bela od Kostura“. Njezine Bele asocira na Balšu, tako da se Bele od Kostura time još više približava istorijskoj личности koja je Marku preotela ženu i grad. Pesme o tome kako je u kaluđera prerušeni Marko ubio otvčara i oslobodio svoju ženu brojaše su na bugarskom i makedonskom nego na srpsokrvačkom jeziku, a postoje i nekoliko različitih varijanti.

Ponekad se u ulozni otvčar ne javlja Bele nego Latina Gino. Iako bi se Gino mogao pomisliti s istovremnim albanskim despotom, on je, kao što smo pomenuli, daleko univerzalnija ličnost, koja personifikuje političku i vojni moć Zapada. Da posleđamo kakav je značajan tok pesme *Marko i Gino Lajševac* (BHT, t. 1, s. 393–397).

Marko je pošao u lov, obišao brda i doline, prošao kroz zelenu šumu, a kad je našao na široko polje, uхвати ga dramež, te on spusti glavu u tako zadržma. Iako to potraja tek jedan tren, on usni zivotstvo snova. Spusti se gusta magla, pada rosa a vemu odlete vana s glave. Konj se uplaši, i Marko se probudi. Spopadome ga neke slutnje i on, osetivši da se odmah mora vratiti, potera konja prečnicom ka Prilepu.

Kad dođe do manastira na obodu grada, susrete тамо једног старца. Подраганише се и упиташе један другог одакле и куда иду. Marko odgovori

да се враћа у Прилеп с планине Шарке (претпоставља се да је реч о Шарк, на северноистоку Македоније), те да је обišао планине и поља, али без успеха. Старац за себе каже да је путник издалека, да је прошао многе градове, Прилеп, Косово Поље и град Водни (утарђење на Дунаву из 10. столећа, на југо-западу Западног бугарског царства; почетком 11. столећа осваја га византијска војска). Кад га Марко упита како је у Прилепу, старац му овако одговори: „Прилеп град задеси невоља. Прошле ноћи, под окриљем таме, Гино Латин нападе и покора читав град. Провали у Маркове дворе и уби му стару мајку, а лабу му оте. У робље му одведе служничад, и мушко и женско.“ Марко се запрепаста и рече ко је, па упита старца шта му је чинити. Овај му рече да се ваља помолити Богу, па ће му се казати.

Марко задрига коња, па завати тако да се чуло до неба, док му сузе падаху по Шарци. Оде у манастир и обуче на се калуђерско рухо, па, прешавши бугарску земљу, умоли Бога за милост и упути се на граду Костур. Савитљаву сабљу свота у круг попут хлеба, сакри је испод левог патула и на коњу крену у Гинове дворе. Испред двора протичаше речница на којој слушачиње испираху вуку. Марко им приђе и упита их за господара. Казаше му да спава, а погледи им се среташе. Не бејашу сигурни, но учини им се да је то Марко, њихов господар. Упиташе калуђера зашто јаше на Марковом коњу, на коњу њихова господара. Он исприча да је Марко пре два месеца умро у манастиру Светог Димитрија, а он сам му за душу упали свећу и зато доби коња у задужије. Оне ту стадоше удивити и плакати тужећи за Марком.

Једна поведе Марка до Гинових одаја и каза му да покуца на врата. Марко учини тако и позва Гина да да богу дар. Гино ишаје и виде га, али не препозна Марка. Гино повика: „Откуд дође, често побеснело! Не бојим се ни бога ни ђавола, ја сам Гино Латин. Звезде гледам, звездиам“ заповедом.“ „Не говори тако, Гино, и не срди бога! Још си послан па не знаш шта збориш, богу ти се није опирати!“ рече калуђер. Сигну главу да за Гина од бога и моли опростија што уби Маркову остарелу мајку, учини као да вади молитвену књигу испод патула, па ивади сабљу и одруби му главу. Глава му трпнут задрига и рече: „Пресвари ме, често црво!“

Марко одбаци рухо, обрва браду и свиде камиланку. Ослободи робље, ујожа Шарца и поведе Гинову жену и слушачиње у Прилеп. Марко запева и помоли се за мајку: „Деле, Боже, деле, милн Боже! Тужан ли сам, остадох сироче!“

У овој песми не говори се много о личности Маркове жене коју је Гино отео. Старац, сведок Гиновог напада на Прилеп, о том догађају каже: „Марку либе робиня зароби.“ Не јавља се, међутим, женски лик за ког би било јасно да је Маркова жена. У песми, на месту где се јављају робинје што на потоку перу вуку, стоја следеће: „Па ставала Латина робиня, отаела го код Гинова

став: "Чукај тука, он ће да излезе!" Верovatno је овде реч о Марковој жени. Она је ослободила робинје, али није јасно написало да је повратно и своју жену. У песми стоји да је Марко заробио Гиноу суспуту, али то би могла бити његова жена коју је Гино претходно отео. Марко убија Гина мотивисан претежно жељом да освети мајку, што се јасно види и у његовом обраћању богу на крају песме.

У овој Бугарској песми не појављује се Маркова љуба с јасном улогом какаву смо претходно видели у српскохрватској епској песми *Краљевић Марко и Мина од Косјура*. Тиме се можда наговештава да је ова заправо „неверна љуба“ која је стала на страну отимача.

У бугарским песмама с овом тематиком Марков дворца често бива нападнут док је он у лову. Као што је то случај и у овој песми, јунака у невреме спадаја јак дремеж и он уснива кошмарни сан, што је у словенским епским песмама уобичајен начин да се најави нека несрећа. Слично је и у песми *Краљевић Марко и Мина од Косјура*. Трећег дана пута, Марко током вечере изненада придрема и испушта пехар с вином, те уснива сан у коме је Прилеп нападнут. У песми стоји и следеће: „Чаши паде, вино се не просу“, чиме је на епски начин изражено народно веровање према коме се врч неће разбити а вино се неће просути ако је сан истинит.

За разлику од српских песама, у бугарским се вљачкашки напад на Прилеп никад не догађа за време Марковог војног похода са султановом војском.

Прерушавање јунака у калуђера или ходочасника и убијање непријатеља чест је мотив у словенским епским песмама. У руским билимама, Ила Муромец у лику ходочасника убија Идолничета, док Алонца Попович убија Тутарина Змејевича. Ту се, међутим, овај мотив никад не појављује као део плана за враћање отете жене.

Међу руским билимама које се баве претотимањем неверне жене налази се песма *Михаило Лојтик* (Гилџердинг, I, бр. 39).

Док је Потик ловио у пољу, срео је лепу девојку, Лабудицу, преобразјену у јелеза златних рогова, и њоме се оженио. Из неке стране земље долазе отимчари, четрдесет краљева и четрдесет принчева, и од кнеза Владимира захтевају да им се Лабудица преда. Михаилу два пута отимају жену. Први пут је одведеа у земљу мртвих, али је Михаило враћа. Други пут је одводе у страни град, Михаило полати на пут како би је вратио, али не успева због њене издаје. Она је три пута преварила мужа и на крају му дала отровно вино због кога је три године био сламењен. После три године, три ходочасника му помажу и он, по савету једне стране принчеа, одбацује пехар са зеленим вином а северну жену баца на земљу.

Михаило до самог краја није знао за њену неверу и био јој је одан. Она не само што је била неверна већ је такође имала и вилнске моћи. Није била од овог света и хтела је да мужа намами у земљу мртвих.

5. Сирот бесмртног јунака: басма Сирт Марка Краљевина

5.1. Крај јунакове свате: бугарска епска песма *Краљ Марко љуби снагу*

Идеални народни јунак о ком су сачинили јужнословенски народи грца-јући под турским јармом био је заштитник угњетаваних. Кад би га ошле сопствена неустранивост, сјајне победе и блистава дела, а у његовом срцу се пробудила гордост, над снагом бесмртног јунака надвила би се сенка.

У бугарској песми *Краљ Марко љуби снагу* (БНТ, т. 1, стр. 413–420) Марко одступа од своје дужности заштитника народа и губи своју безграничну снагу.

Обишавши цео свет и видевши да му нема равна, Марко упита звезду Давишу да ли где постоји јунак попут њега. Она му каже: „Да не видим ко тебе јунака, нит га беше нити ће га бити.“ И Марку се ту помути разум.

Бог да бист Марка Прилепчанца,
що ми рече думи неразумна,
що си стори пушта будалщина,
та погуби своя коващина;

А Марко ће звезди Даници овако:

Ой га тебе, звездо Вечернице,
узе мене коњак не потапан.
Слушай мене, звездо Вечернице!
Да ми слезит Господ от небеси,
и со него на мейдан излеткам.
Край да нит майка царя земля,
с една ръка неа не подкрепам!

Звезда Давиша на ово ништа не одговори, само јој се лице позмрачило. На небо се навуче магла и појуреше црви облаци, а Даничине сузе прођоше кроз тамне облаци и као хладна роса падоше на земљу. Марко потера коња, али вод му беше тежак, а тврдо стеновито тло умори Шарца. Марко зетегну узде и удари Шарца топюзом. Коњ се силно узнемири и стаде скакати уозло.

Земља се затресе и заједна, ветар подиња, реке и језера се заталасаше и замуњаше, море се узковишта и захучи, а планине пуцаху. Градови се препадоху, звери се уплашише и сваким у дубоке јаме, а птице затишаташе. Ова галама чу се до бога. И бог се смислова над немоћном земљом и свије с небеса.

Господ узне обичје сиромашног старца с торбом пуном земље. Двапут благослови торбу и она постаде тешка као земља. Старац затим седе на раскршће који је требало да прође и Марко.

А Марко је гонио коња с планине на плашину. Пред њим се све заматли од прашице, док је иза њега падао град од камења испод коњских копита. Јуначком коњу из нодрна сузљаше пламен, бела пена из уста беше помешана с црвеном крљу. Марко погледа и виде у пољу бели пут и старца с торбом на леђима. Старац седе на раскршће да се одвори. Марко му приђе, поздрав га и упита зашто лута по тој пустињи с торбом на леђима. Овај му каза да је цео свет с том торбом обинао, али да сад више нема снаге да је подигне, па замоли Марка да му је стави на леђа. Марко погледа торбу и насмеја се, па је закачи врхом копља у намери да је подигне, но она се ни не помакну. Кад ухвати копље обема рукама и поново покуша, оно му се положи на пола. Марко помисли да га то они varaју. Потера Шарца ближе, па малим претом десне руке играби торбу и повуче је ка себи, али коњ му застеза и последњим снагама каза: „Авај, Марко, миле господару! Ти положи све у мени кости, некида ми моје јаке злате и потроши сву у мени снагу!“ Кад Марко погледа, Шарца нога све до колена беше пропала у земљу, али торба се ни не помакну. Он се наљути, свочи с коња и десном ногом и све снаге удари торбу, но од тога га само нога заболе, а торба ни да мрдне. Све разјаренија, Марко је ухвати обема рукама и покуша да је подигне. Нога му потону у камењито тло под њим, ни лице му се стаде сливати крвави зној, очне му јабучице поискаваше од напора, а усне му белу крваве јер их је гризао зубима. На крају, Марко подиже торбу два педља. Све кости у њему зашкршташе, у срцу му нешто пуче, баци торбу и сруши се у грчу. Кад погледа, виде да је до колена прошао у земљу.

Тад старац упита: „Знаш ли сада, Марко Краљевићу, колику ли тежину подиже?“ А Марко каза да не зна. На то ће старац: „Ти подиже целу црну земљу. Оста л’ у те још јуначке снаге, да се с вишњим богом бориш?“ Марко схвати своје безумље и замоли за опрошт. А старац настави: „Кад је, Марко, ти дохвати копљем, ту игууби већ пола од снаге. Кад је хтеде претом подигнути, ту игууби још пола од пола. Кад је играби обема рукама, узне ти се још пола од тога. А на крају, кад подиже торбу, ти потроши и сву своју снагу. Кад те благослови, бићеш опет јунак над јуначима. Ал’ кад сретнеш јачега од себе, тад узалуд јуначка ти снага, већ беш млат“ хитрином и лукаштвом.“ Рекавши то, старац несташе.

Жалећи за изгубљеном снагом и ратничком силшком, Марко се покушава врати у Прилеп. Бранио је своје краљевство и границе, али је од тада морао пребегавати вештини и лукавству.

Текст ове песме пренео је један житељ града Ресена у јужној Македонији. Срећ песме чини мотив борбе између јунака и торбе тешке као цела земљска кугла. Овај мотив срећемо и у руским билавама. Појављује се и створитељ неба и земље, но религиозност је ту у другом плану. *Светогор* и *земљана шибјина* (*Дрвоггор* и *шибја земља*) [Рыбников 1910: 453–454] једна је од варијанти билаве *Иља Муромец* и *Светогор*, али једноставније структуре, будући да није остала у форми песме него казивања Дмитријајеве, житељске острва Кижи у Карелији.

Светогор се спремио да иђаше у широку поље, па оседла коња и пође. По свати му не беше равна. Жале му пуцаху од огромне надљудске силге. И Светогор каза: „Кад бих је имао за шта ухватити, подигао бих целу земљу.“

Убрзо сађе у пољу малу врећу. Такну је бичем, но ни не помери се. Гурну је претом, али ни не помакну се. Дохвати је руком с коња, али не могаше је подићи. „Дуго лутам светом, али још не сретох овако нешто. Оваквог чуда још не видех. Овако мала врећа, а нити се помера, нити се миче, нити се да подићи!“

Онда сађе с коња и ухвати је обема рукама. Кад је подиже до колена, до колена пропаде у земљу. Белим му лицем не потече зној него крв. Нашавши се у земљи до колена, не могаше се ни макнути, те тако сконча на том месту.

Пављу заслужује чињеница да је Светогорова и Маркова размишљање снагом исклазно на начин карактеристичан за словенске епске песме.

Как бы я тогда пришел,
Так я бы всю землю поднял!

Или у бугарској песми:

Край да нмат майка църна земя,
с една ръка не я подерешам!

И за Светогора и за Марка оваква размишљаност била је кобна. У бугарској песми, међутим, Марково гордо ипозивање бога оштро се кротивује као морални преступ. У руском предању, овај аспект није изражен.

Појередиством мотива тајниставае силге којом се супротставља земљаној сили теже Светогор се јавља као хтонско биће. Бугарска песма Марко

губи снагу и билаца *Иља Муромец* и *Светогор* представљају део усмене епике традиције истог порекла и може се сматрати да је нови јунак, Марко, наследно древног јунака, Светогора.

5.2. Бугарска народна епска песма *Маркова смрт* и *Ирочица царска*

Текст песме *Маркова смрт* и *Ирочица царска* (*Маркова смрт* и *Ирочица на царскакоја*, БНТ, т. 1, с. 536–540) забележен је у Копривштици (чувано место у коме је априла 1875. године отпочео народноослободилачки покрет) у средњој Бугарској (песму је записао Петар Салцов, а записао је Ст. К. Стрелов). Дела ове врсте припадају каснијем периоду и представљају својеврсни 'украш' већ формираном циклусу песама о Марку. Снажни ток песме је следећи.

Марко је јахао у Анадолију, у борбу против јаничара. Непријатеља је побеђивао кад год би на њега наишао. Марко стиге до обале Белог мора, тамо привлече и узети ружан сан: небо се поцела и све звезде попадале. Марка обузе неспокојство и он сместа потера Шарца наатраг у Прилеп.

Кад свој злослутни сан исприча мајци, она му га кроз сузе објасни. Док он беше у освајачком походу, Турци освојише Бугарску а бугарски јунаци им предадоше кључеве. И још: „Турци тебе траже да им предаш кључеве Прилепа града.“

Чушиш то, Марко позита на Косово поље да тамо дочека и потуче Турке. Не обазирући се на мајку која пође за њим, Марко пође планинским путем дуж Качанитшке клисуре. Ту сустретне три Турчина. Упита их куда журе, а они му одговореше да траже Марка који шакаво да се преда, наво су то учинили сви бугарски јунаци. Ако ли се не преда, казаше још, одрубиле му главу, а младу му краљицу одвести у Анадолију. А Марко им каза ко је, те да се неће предати све док су он и Шарко живи, а затим их сву тројицу потуби.

Попеваш се уз планину над клисуром, Марко погледа доле на Косово поље, а тамо се попут облака коменчала силна турска војска. Њега не изненади бројност непријатеља, но колико год да је гледао, не виде застаје бугарске војске. Он се ту разлуту, мамуну викомитог вонка и е уздигнутом сабљом сам улету у непријатељски табор, и тамо је три дана и ноћи секао Турке. Шарца се до колена нашоа у мору црне турске крви.

Тад се с тројицом аиђела појаш Свети Илија у сјајној одори и тихо каже: „Еј, ти, Марко Бугарине, уздиј вонка и спремај ту сабљу. Беше бугарско, а сада је турско, до Прилепа ће Турци завладати.“ Марко задрхта и дође себи, али не могаше веровати да је истина, па поново стаде сећи Турке. Подвоже руку, а она му задрхта и не слушаше га, и он не могаше више сећи непријатеља. Тада схвати да је то божија воља, па окрену вонка и врати се у Прилеп.

Kad ga дочеka mlada kraljica, on je upita: „Da li bi, dubo, od sablje da umrem, ili hoćeh Turcima u ruke, da te vode u Anadoliju da im bude žena.“ Ona mu odgovori da ће радије умрети од сабље него да Турцима буде робиня.

Марко онда потегне сабљу и одруби јој главу, а затим и сину Богдану те старој мајци. Замахну још једном сабљом те посече и Шарца – да не би доспели Турцима у руке.

Сам Марко тада несташе и изгуби му се сваки траг. Део који говори о његовом походу на Турке у Анаболији одраз је капаичевог родољубља. Марко се ту опет одређује као „Бугарин“, а Косово поље, наводно место сукоба бугарске и турске војске, сматра се делом Бугарске. Овакво гледиште може се наћи и у другим бугарским епским песмама и вероватно је било раширено међу овим народним песницима који су знали српске песме о Косову.

Казивач ове песме вероватно је знао и легенду према којој је Марко, скривен у некој пећини, чекао погодан тренутак да избаци турски јарам, те је слушаоцима тако оставио наду, избегавајући да јасно спомене Маркову смрт.

5.3. Српскохрватска епска песма *Смрт Марка Краљевића*

И међу српским епским песмама има неколико оних које се баве темом смрти Краљевића Марка, а ми ћемо размотрити песму *Смрт Марка Краљевића* (забележена 1815. године, Вук, т. II, бр. 73) коју је испевао Филип Вишњић, чувени слепи казивач народних песама који је живео у Срему.

Једног недељног јутра, Марко крећу на планину Урвишу, близу мора. Ходећи планинском стајом, Шарца се наједном спотаче и посрну, а на очи му потекоше сузе. Марко се томе зачуди, јер са Шарцем друговаше 160 година, а још никад не посрну нити заплака. Тада се са врха планине огласи анга: „Побратиме, Краљевићу Марко, знадеш, брате, што ти коњ посрће? Жали Шарца тебе господара, јер ће те се брзо раставути.“ Марко се наљути што помину раставак јер са Шарцем беше прошао и исток и запад, и још целу земљу услуж и попреко. Од Шарца не беше бољег коња ни од Марка већег јунака. А виле му објасни: „Већ ћеш, болан, умријети Марко, ја од Бога, од старог кривика!“ Онда му каза да под двема највишим јелам у шуми има бунар из кога, ако погледа у њега, може сазнати кад ће умрети. Марко је послуша, погледа с планине и угледа две највише јеле.

Окрену у том правцу Шарца, принега га за јелу кад стигне, и, видевши свој лик у бунару, схвати да му је крај блиту. Марко онда потегну сабљу и посече Шарца, да не би дошао у руке Турцима којима би морао да ради и да им носи воду. Марко је Шарца покољао боље него брата Андрију.

Своју бритку сабљу Марко преби на четиоро. Да не би Турцима допа-
ла у руке, да се они коме не покосе и да хришћане због ње не снађе невоља.
Поломи затим копље на седморо и баци га у јелову гране, а шестостерни
топуз десном руком с планине баци у дубоко сине море. Онда капа будовану:
„Кад мој топуз из мора изиш'о, онда 'ваки ђетих постануо!“

Опростивши се овако од свог оружја, извади мастовишцу и папир да
напише опоруку.

Ко год дође Урвином планином
међу јеле студено бунару,
те затече ошће дело-Марка,
нек знаде да је мртав Марко!
Код Марка су три ђемера блага,
како блага, све жути дукати!
Један њу им ђемер халалити
што ће моје т'јело ушати;
други ђемер нек се цркве красе;
трећи ђемер кљасту и слагјету;
нек слагјети по свијету ходе,
нек прјенју и спомину Марка!

Опоруку је Марко обесио о јелову грану да се добро види с пута. Златни
двигет баци у бунар, а зелену доламу процрпе по трави под јелом, прекрсти
се и седе. На очи намакне капу од вуниног крина, леже и више не устаде.

Прође недељу дана откако Марко издахну крај бунара. Намерници
видеше Марка, али мишљаху да спава па се удаљаваху у страху да га не
пробуде.

Но, „Де је срећа ту је и несрећа, ђе несреће ту и среће има“. И тако, јед-
ног дана, срећом, туду шаље хиландарски игуман Василије у пратњи ђакона
Нсанје. Кад придоше тихо, да га не пробуде, на грани спале писмо, те тако
сазнадоше да је Марко мртав. Игуману би жао Марка па заплака и поче раз-
мишљати како да га сахрани. Стави га на свог коња, однесе до мора, а оданде
лађом на Свету гору. Тамо га стави у хиландарску цркву, обави погреб и по-
моли се за покој јуначке душе. Старац га покота, али му споменик није по-
дигао. Да се не би знало где Марко почива, да му се непријатељ мртвом не
би светио.

У песми Марко умире на планини Урвина, која, међутим, не постоји.
Реч *дрвима* именница је која у српскохрватском језику означава стрму стено.
Сматра се такође да овај топоним представља варијанту речи *Роман*, места
на коме је историјски Марко погинуо у борби.

Među stariji Slovenima postojao je običaj da ratnik pre smrti ubije svog konja i da položi svoje oružje. Verovalo se, nanje, da na taj način konj i oružje prate junaka i na onom svetu. U ovoj pesmi, međutim, kao i u prethodnoj Butarskoj, ovaj drevni običaj tumači se na drugačiji način i pridaje mu se novo značenje. Vidimo i da je tvojcaz ove pesme *zako pesmu koja govori o smrti Markovog brata Andrije*. Ovo saznajemo iz sledećih stihova: „А кад Марко посајече Шарца, Шарца коња свога укушо, боље Шарца нег’ брата Андрију“

Ovde Markovo telo odnose na drugu stranu mora, na Svetu goru. U slovenskom usmenom predanju, reč je o grčkoj planini Atoz, ovo koje se nalaze pravoslavni manastiri. Хиландар је српски манастир који су 1189 године утемељили Свети Сава и његов отац Стефан Немања. У овој песми Хиландар се назива „Виландар“, постајући тако имагинарни манастир који је даровала вила.

Сматра се да се Марков гроб налази у Марковом манастиру, јужно од Скопља.

Извори

- Стојковић, С. Ј., *Краљевљ Марко*, Нови Сад, 1922.
- Караџић, В. *Српске народне црпске*, књ. II, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд, 1985.
- БНТ. *Бугарско народно творчество*, т. I, Јунашки песме, Софија, 1961.
- Бугарски народни песни и проза*, т. I, Јунашки песме, пр. Лилјана Богданова, Софија, 1981.
- Бытны, „Библиотека поэта“, Большая серия, изд. 3-е, Ленинград, 1986.
- Дашичај, Ђ., *Речник из словенских саборна*, Београд, 1864.
- Петровскиј, М., *Словарь литературнаго терминологии*, Москва – Ленинград, 1925.
- Гильердинг, А. Ф., *Ослезские бытны, известия Александром Федоровичем Гильердингом летом 1871 года: с двумя портретами ослезских ратодов и каталоги бытны*. СПб.: Тип. Император. Акад. наук, 1873.
- Рыбников, П. Н., *Песни, собранные П. Н. Рыбниковым*. Изд. 2е. Под редакцией А. Е. Грузинского. В 3х тт. М., 1909, т. 1, 1910.